

۱. بررسی نقش تکایا و مراسمات آیینی

مذهبی بر عملکرد مرکز محله ها

(بافت تاریخی گرگان)

نگارنده: عاطفه آبسالان

۲. چکیده

در شهر گرگان سیستم معماری برپایه محلات مستقلى است که هر محله دارای مرکز محله و مرکز محلات مبتنی بر تکایاست و ساختار هندسی، کالبدی و هویتی محلات نیز بر مبنای تکایا می باشد. تکایا بعنوان نقاط کانونی و تاثیر گذار در ساختار شهر گرگان ایفای نقش می کنند. تطبیق فضاها و عناصر شهری و برگزاری مراسم سوگواری ماه محرم با استخوان بندی شهر تا حدی است که بدون توجه به این مراسم آیینی نمی توان تحلیل کاملی از شکل و سازمان دهی فضاهای شهری بدست داد.

مرکز محله ها در بافت های تاریخی دارای شاخصه های منحصر به فردی هستند که در ارتباط و تحت تاثیر پارامترهای متفاوتی شکل میگیرند و فضای آنها دستخوش ساختارهایی می شود که بیشترین تاثیر را از فرهنگ حاکم و قراردادهای عرفی و مراسمات آیینی مذهبی ساکنان شهری اخذ می کنند.

لذا در این تحقیق با مرور اجرای مراسم آیینی محرم در استرآباد دوران قاجار و بافت تاریخی باقی مانده از آن در گرگان امروز، و همچنین بررسی نقش تکایا که در ارتباط مستقیم با این مراسمات مذهبی هستند به تاثیر و بررسی نقش آنها بر شکل و عملکرد مرکز محله ها در بافت تاریخی گرگان پرداخته خواهد شد.

در این نوشتار در روشی توصیفی-تحلیلی با استفاده از اسناد کتبخانه ای و مطالعات میدانی به بحث پیرامون موضوع نوشتار دست زده و نتایج حاصله قید میگردد.

۳. واژگان کلیدی:

شهر گرگان ، مراکز محله ، تکایا ، آئین های سنتی محرم ، آئین های جمعی

۴. مقدمه

در شهرهای ایران اسلامی تکایا مانند سایر اماکن عمومی (حسینیه و مصلی ها) عمدتاً در مسیر گذرهای اصلی و فرعی شهر ساخته می شدند. تکایا در بسیاری از شهرها در بافت شهر جایگاه ویژه ای داشتند. در مذهب تشیع یکی از مهم ترین رخدادها، عزاداری ایام سوگواری ماه محرم است که هر ساله در قالب جریان مردمی برگزار می شود. آیین های فرهنگی - مذهبی در ایران که ریشه در باورها و اعتقادات مردم دارند ، نسل به نسل منتقل شده اند و مردم هرساله با برگزاری این آیین ها ، اعتقادات خود را استوارتر می سازند .

با قبول شهر به عنوان موجودی که دارای حیات است ، دیگر نمی توان تنها به بعد کالبدی آن نگریست . باتوجه به این نکته ، شهری که از ابعاد تاریخی ، اجتماعی و هویتی انسان ها سرچشمه گرفته است. در نتیجه کالبد آن از نیازها، رفتارها و عقاید ساکنان آن پیروی می کند. از این میان می توان اشاره به این مطلب داشت ، که آیین ها تاثیرات بسزایی برهنر جامعه خود ، خصوصاً بر معماری داشته اند . حضور و نفوذ این آیین ها در معماری ، کالبد شهر را متأثر ساخته است و در بافت سنتی شهرها رابطه ی آیین و شهر و تعامل موجود بین این دو ، منظر آیینی را پدیدار می سازد. مقاله پیش رو حاصل پژوهش در خصوص تکاپای گرگان ، آیین های سنتی در گرگان و شکل گیری ساختار فضایی این شهر است. آیین های جمعی نمایش های نمادینی هستند که از طریق آنها انسجام، همسان سازی تعلق تحت معنویتی واحد تقویت می شود. مراسم های آیینی نوعی از مراسم های جمعی است که هدف عموم شرکت کننده در آن واحد بوده که یادآوری و زنده نگه داشتن نمادهاست . تکیه به عنوان یک عنصر منفرد مهم

شد. استرآباد، اسم علم، لفظش مرکب است از دو کلمه استر و آباد، استر مخفف استاره که به معنی کوکب و آباد به معنی عمارت است. (ستوده، ۳۱۷). شهر استرآباد در ابتدای دوران صفوی به «دارالملک» معروف بود. علت اینکه این شهر را اکنون دارالمومنین می خوانند شاید از اینروست که گروه بسیاری از سادات در آن اقامت دارند (رابینو، ۱۳۳۶، ۱۰۲). شهر سه محله دارد. نعلبندان با محلات فرعی آن، میخچه گران، شیرکش، باغشاه، بلوچ، پای سرو یا هیمه دوزان، محله میدان با محلات فرعی آن: تکیه عباسعلی، دربنو، تکیه ی دوشنبه، میرکریمی، دوجناران، گاوبندان، سبزه مشهد با محله ی سرچشمه، سرپیر، دباغان، تکیه ی خان، نقارچیان و چمنیدیان که اکنون خراب است (همان)

۵-۱. شهر گران (استرآباد قدیم) در دوران حکومت قاجاریه

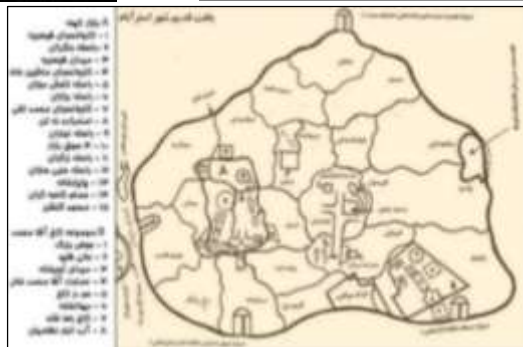
استرآباد را باید مهد خاندان قاجار دانست. استرآباد از قدیم تیول ایل قاجار بود، سپس اراضی این منطقه را به املاک شخصی تبدیل نمودند. در دوران قاجاریه گران، از لحاظ سیاسی مرکز قوم خوانین قاجاریه بود. در این زمان ایران به چهار ایالت و دوازده ولایت تقسیم شده بود و منطقه یا سرزمین استرآباد یکی از آن ولایات بود. با توجه به نقشه ای که در کتاب شهرستان های ایران از شهر استرآباد، متعلق به سال ۱۸۵۸ میلادی (۱۲۳۷ شمسی، ۱۵۰ سال قبل)، در زمان حکومت ناصرالدین شاه قاجار و به صورت شماتیک وجود دارد، می توان ساختار عمده شهر را درک کرد. این تصویر شهر دارای ۴ دروازه و ۳۲ برج دیده بانی معرفی می کند. شهر استرآباد براساس متون مکتوب، تاریخی چندین هزار ساله دارد که در مقاطع مختلف دستخوش تغییر و تحولات زیادی بوده است. (طرح جامع شهر گران، ۱۳۹۲)

ترین فضایی است که در برگزاری آیین کارکرد می یابد. (امین زاده، ۱۳۸۶: ۹)

در دوره پهلوی به واسطه خیابان کشی های پهلوی، قسمتی از بافت شهر از جمله تکایای بافت شهر (تکایای دباغان، پاسرو و میدان) تخریب شده و از بین رفته اند. از میان تخریب های صورت گرفته در بافت، تکایا بازسازی شده و واقفان، فضایی جدید را جایگزین فضای از بین رفته پیشین نموده اند. این بازسازی و تجدید بنای دوباره تکایا، نشان دهنده اهمیت فضای تکیه و اجرای مراسم آیینی محرم در گران است. در این ایام محرم شهر نقش روزمره خود را رها کرده و تبدیل به صحنه نمایشی می شود. برگزاری و تداوم این مراسمات مذهبی توسط ساکنان شهر انجام می گیرد. و پیوند بین شهر و مردم را بیش از هر زمان دیگر آشکار می سازد. از مهمترین تاثیرات این آیین ها ارتباط بیشتر شهروندان با شهر، ایجاد حس تعلق به شهر و شکل گیری خاطرات جمعی در بین مردم است. این شهر در مراسم مذهبی و آیینی بسیار فعال است. بدین شکل که در این ایام نه تنها خانواده های از شهر مهاجرت کرده به دامان محله های قدیمی باز می گردند، که چند سالی است که شهر میزبان سایر مردم از دیگر شهرها می باشد. این تحقیق در پی شناخت و بررسی نحوه چگونگی انجام مراسم آیینی دسته جمعی در مراکز محلات بوده و به مقایسه خاطرات جمعی، فعالیت های متداول و نقش تکایا به عنوان مراکز محلات می پردازد. تکایا به عنوان یک عرصه جمعی، علاوه بر افزایش تعامل اجتماعی، نقش مهمی را در تقویت حس مکان و شکل گیری خاطره مکان برای مخاطبان فضا داشته است.

۵. تاریخ عمومی شهر گران (استرآباد قدیم)

سابقه تاریخی تمدن و شهرنشینی در دشت گران طبق مطالعات باستان شناسی به شش هزار سال قبل می رسد که احتمالاً باید آن را تمدن قبل آریایی نامید. در زبان پهلوی گران را ورکان یا ورکانه و یا وهرکانه و در زبان یونانی هیرکان یا هیرکانیا می گفته اند. نام سرزمین وهرکانه در اوستا نیز ذکر شده است. (طرح جامع شهر گران، ۱۳۹۲). محدوده ای که امروزه به نام شهر گران شناخته می شود تا سال ۱۳۱۶ شمسی به نام استرآباد خوانده می



تصویر شماره ۲: محله بندی شهر گران در زمان قاجار، مآخذ: معطوفی، ۱۳۷۴: ۳۲۷



تصویر شماره ۱: نقشه گران در سال ۱۸۵۸ میلادی

۵-۲. محلات شهر گران

۵-۳. شهر گران در دوره معاصر (۱۳۰۰ هجری شمسی تا کنون)

اواخر دوره قاجار و دوره پهلوی اول مصادف با ورود عناصر دنیای مدرن به شهرهای ایران است. اولین این عناصر خیابان های چلیپایی و عمود بر هم است. این خیابان ها با ساخته شدن بر روی بافت قدیم و تاریخی شهر و یا برج و باروی آن، زمینه ساز حضور عناصر دیگری چون ساختمان شهربانی و شهرداری، مریضخانه، سینما و ... در مجاورت خود می شوند. خیابان اصلی شهر گران، یعنی خیابان میدان عباسعلی به فلکه مرکزی (میدان شهرداری یا وحدت فعلی) که در حال حاضر خیابان امام خمینی نام دارد، با خراب کردن خانه های مسیر خیابان در سال ۱۳۱۱ شمسی آغاز و در سال ۱۳۱۴ پایان یافت. این خیابان اوایل سنگ فرش بود. سپس خیابان سرپیر (شهدای فعلی) و بعد از آن خیابان مولن روژ (آذرفعلی) و در نهایت خیابان سرخواجه از سال ۱۳۱۸ ه. ش شروع به ساختن نمودند. خیابان شالی کوبی (ولیعصر فعلی) نیز در سال ۱۳۱۵ ه. ش احداث گردید. خیابان سرخواجه در سال ۱۳۳۹ از چهارراه عباسعلی بسوی شمال (خیابان شهید رجایی فعلی) متصل کردند. (طرح جامع شهر گران. ۱۳۹۲)

در گذشته فضا و بافت کالبدی قدیمی شهر همیشه هسته اولیه شکل گیری شهر بوده و بر پیوند فضایی میان عناصری همچون: مرکز شهر، محلات، گذرها و میدان ها و ... استوار بود. بافت شهر استرآباد نیز از همین قانون پیروی می کرد. بافت قدیمی بجا مانده در استرآباد غالباً متعلق به دوران زندیه و مخصوصاً وابسته به سبک دوره قاجار است. شهر به چندین محله بزرگ تقسیم می شد. هر محله واحد اجتماعی و کالبدی با چند هزار جمعیت بود، مثل محلات: میدان، سبزه مشهد، نعلبندان و ... که هر کدام جداگانه دارای چند گذر بودند. در محلات مرکزی به نام پاتوق قرار داشت که محل گردهمایی جمعیت در مواقع اضطرار یا ضروری بود از جمله در مراسم اعیاد و عزاداری. محلات و تعدادی از از گذرها دارای میدانگاهی بودند که غالباً شکل هندسی آن ها چند ضلعی مربع یا مستطیل بود. در میدانگاهی عناصری همچون: تکیه، قبرستان، چشمه، انهار، آب انبار، مسجد، حمام، مدرسه و ملاخانه و گاهی نیز درخت چنار بسیار قدیمی که نمونه ای از آن را می توان در میدان عباسعلی، سبزه مشهد، میخچه گران و دربنو نام برد. (معطوفی، اسدالله، ۱۳۷۴: ۳۲۴)

۶-۲. آیین های مذهبی در دوره حکومت قاجار

به دنبال فتوای معروف آیت الله میرزای قمی در زمان محمدخان قاجار در خصوص بلامانع بودن انواع جدید عزاداری (تعزیه) از لحاظ شهری، مراسم عزاداری و تعزیه در دوره قاجار رونق دیگری گرفت. به طوری که هیچ گاه، نه قبل و نه بعد از دوره قاجاریه، چنین شکوفایی را به خود ندید. (رمضان نرگسی، ۱۳۸۹). این حرکت هنرمندانه با پشتیبانی های مستقیم و غیرمستقیم شاه زادگان و حاکمان قاجار به سرعت دنبال شد و در دوره ناصرالدین شاه به اوج رسید؛ چنان که این دوره را عصر طلایی تعزیه نام نهادند. توجه ویژه به تعزیه تا جایی پیش رفت که «در این دوره اگر جایی را برای تعزیه می ساختند، یا برای نخستین بار برای این منظور در نظر می گرفتند، آن را تکیه می نامیدند» (پورمند، ولزگی، ۱۳۷۸)

۶-۳. تکایا از شاخص ترین عناصر موجود در بافت تاریخی گرگان

۶-۳-۱. واژه شناسی تکیه

در بررسی لغوی تکیه، معانی متعددی را می توان برشمرد. تکیه را مکان اسکان فقرا، جمع تکایا، دیر، صومعه و همچنین جایی معنی کرده اند که معمولا از مسافران فقیر به صورت بلاعوض پذیرایی می کنند. تکیه در هند، ایران و مصر مشابه زاویه در آفریقا است (دهخدا، ۱۳۶۵: ۸۸۶). علاوه بر این تکیه را: - پشت زدن به چیزی، پشت نهادن - محل نگهداری تهیدستان - جایی وسیع که در آن مراسم عزا و روضه خوانی برپا کنند، معنی کرده اند (معین، ۱۳۶۴: ۱۱۲۹). علاوه بر آن تکیه را محل برگزاری مراسم روضه خوانی و سوگواری بوده و بزرگترین شام غریبان در تکیه ها می گرفتند. (انوری، ۱۳۸۱: ۱۸۴۶)

در شهرهای قدیمی ایران، تکیه، میدان و حسینیه فضاهای محصور بوده اند که در مسیر گذرهای اصلی شهر قرار داشته اند. این فضاها اغلب به صورت فضای عمومی یعنی جزئی مهم از گذر اصلی، یا به صورت فضایی بسته، اما در ارتباط با گذر اصلی وجود داشته اند. فضای تکایا و حسینیه ها، به ویژه در اعیاد اسلامی و ایام سوگواری، خصوصا محرم مورد استفاده قرار می گرفته اند. میدان، تکیه و حسینیه به



تصویر شماره ۳: بافت شهر در انتهای دوره پهلوی اول

۶. بحث

۶-۱. سیر تحول مراسم آیینی در گرگان

آنچه از اسناد تاریخی شهر استرآباد، در خصوص قدمت برگزاری «مراسم آیینی محرم» بر جا مانده است، به اواخر دوران صفوی برمی گردد. براساس قدیمی ترین وقف نامه، «مراسم عزاداری شهدای کربلا» به سال ۱۱۳۲ ه. ق. باز می گردد. کتیبه ی دیگری در محله دباغان وجود داشته است که در متن آن، واقف موقوفه ای را به منظور تعزیه ی شهیدان کربلا، وقف نموده است؛ کتیبه تکیه دباغان بتاریخ ۱۱۵۵ هجری حاکی از اینکه میرزا محمدباقر نام خانه ای که وصل به تکیه است و یک نصف از قناتی که در حاجی آباد واقع و به قنات بایزید معروف می باشد و عایدات آن برای نگهداری تکیه و خرج نگهبان وقف شده، بالاخره کتیبه دیگر حاکی بر اینکه واقف مزبور برای مخارج تعزیه خوانی در آن تکیه، قنات واقع در دهکده ی گوزن را وقف نموده است. (رایینو، ۱۳۳۶: ۱۰۷). وقف نامه های به جا مانده از گذشته، مستقیم ترین و گویاترین اسناد موجود در مورد برگزاری مراسم آیینی محرم در استرآباد دوران قاجار می باشد. علاوه بر نام بردن از تکیه در متن وقف نامه ها، که دلیل بر وجود تکیه در دوران قاجار می باشد. در مقاله ای تحت عنوان «تعزیه و هنرهای مربوط به آن» نوشته ی «ساموئل پیترسون»، به نقل از هنری ماسه به ساختمان دائمی مختص برگزاری مراسم سوگواری محرم در استرآباد اشاره گردیده است، که با عنوان تکیه از آن یاد شده است. در این کتیبه، واقف تکیه رابه تعزیه ی شهیدان کربلا اختصاص داده است و از تکیه به عنوان بانی عزا و گریه برای شهیدان کربلا و بهانه ای برای بخشایش خویش نزد پروردگار یاد کرده است. (لیوانی، ۱۳۹۱)

۱. سامانه مذهبی
۲. سامانه اجتماعی
۳. سامانه اقتصادی
۴. سامانه کالبدی

می توان به این مطلب دست یافت که در هر صورت ماندگاری و برقراری تکایا با تبعیت از سامانه های کالبدی، مذهبی، اقتصادی و اجتماعی امکان پذیر می باشد و می توان در یک کلام اشاره به این موضوع کرد که این سامانه ها در سنت زندگی گرگانی نمود دارند . (برگرفته از سخنرانی دکترکتولی)

۶-۳-۲. نگاهی بر چند تکیه بافت قدیم شهر گرگان

از بعد کالبد آیین های جمعی سبب ایجاد عناصر و فضاهایی گردیده و یا به آن ها شکل داده و اجرای آن در سازمان فضایی شهر در گذشته انسجام کالبدی فضایی شهر را به دنبال داشته است . از بعد معنا، آیین های جمعی سبب ایجاد فضاهای خاطره انگیز، با معنا و نمادین گردیده و در هویت بخشی به فضاها و حس تعلق به آنها اثر گذار بوده است . (علی الحسینی و پای کن، ۱۳۹۴: ۷۷).



تصویر شماره ۵: سازمان فضایی شهر استرآباد در دوره قاجار و موقعیت تکایا در آن

• تکیه نعلبندان

ساختمانهای حاشیه تکیه دو طبقه هستند که در طبقات بالا در حال حاضر فعالیت شخصی مشاهده نمی گردد و تقریباً همگی خالی اند. اما هر کدام از آنها متعلق به یک خانواده، دسته، گروه و یا هیات است که کاربرد ویژه خود را در مناسبتهای مذهبی شیعی، خصوصاً در ایام عزاداری

مفهوم فضای شهری - محله ای تنها یکی از عناصر تشکیل دهنده مرکز شهر یا مراکز محلات بوده اند (کیانی، ۱۳۶۶: ۸۱).

تکیه از دیگر عناصر تاریخی - مذهبی شهر می باشد که بخشی از هویت مذهبی و میراث معنوی محلات شهر را تشکیل می دهند و دارای نقش نشانه ایی در سطح محلات و یادآور خاطرات جمعی می باشند . از مهم ترین تکایا در سطح محلات بافت قدیم می توان تکایایی نظیر درب نو، تکیه سرچشمه، تکیه میخچه گران و تکیه پاسرو، تکیه دوشنبه ای، تکیه سبزه مشهد نام برد .



تصویر شماره ۴: مراکز محلات در بافت قدیم گرگان

و شاید واژه تکیه و تکایا بیش ترین مصداق را در گرگان دارد. لفظ تکیه به عنوان فضای قدیم به بخشی از فضای صوفیان که با کنج و زاویه نسبت داشته و مکانی برای عزاداری استفاده می شد. واژه تکیه در گرگان معنای غنی تری را دارا می باشد و این تکایا برخلاف بقیه تکایا در شهرهای دیگر یک عنصر واحدی نیستند

ویژگی های کالبدی تکایا:

۱. پیروی از انضباط کلی در عین حفظ شخصیت منفرد
۲. رعایت هندسه
۳. رعایت خط زمین و خط آسمان
۴. فرم ها و عناصر معماری اقلیمی و بومی

تکایا در گرگان با تبعیت از یک سامانه تاریخی ماندگار شده اند:

و بین ساکنان تعلق خاطر بالایی وجود داشته و سرچشمه از محلاتی که نوسازی در آن کمتر به چشم می خورد .



تصویر شماره ۸: مرکز محله سرچشمه



تصویر شماره ۹: تکیه سرچشمه

• تکیه سبزه مشهد

پلان تکیه سبزمشهد مربع شکل است و مساحت عرصه آن در مقایسه با سایر تکایای گرگان در وضع موجود از سایر تکایا وسیع تر است. اطراف محوطه تکیه را بناهای دو طبقه با کاربری دوگانه تجاری- مذهبی در برگرفته که طبقات پایین در روزهای غیر عزاداری امام حسین کاربری تجاری دارند و در ایام عزاداری به حرمت فضای تکیه، همگی بناها محل اجرای مراسم عزاداری و اطعام است.



تصویر شماره ۱۰: تکیه سبزه مشهد در دوره پهلوی

دهه محرم پیدا می کنند . علاوه بر موقعیت ویژه شهری و نقش مهم کالبدی مراکز محلات در بافت شهر، کاربری مهم آنها در غالب تکیه مربوط به امور مذهبی و آداب و سنن مرتبط با آن است . در دهه اول ماه محرم هر سال ، تکیه نعلبندان شاهد جمع آوری دکه های فروش میوه از میانه آن و آماده شدن آن برای مراسم عزاداری ویژه این ماه است . دیوارهای سیاهپوش می شوند و فضاهای فوقانی تکیه که در اوقات سال بلااستفاده مانده اند، مهیای اطعام عزاداران و نیز استقرار خانواده آنها جهت مشاهده دسته های عزاداری و همراهی با آنان می گردد . (کتولی ۱۳۸۸)



تصویر شماره ۶: تکیه نعلبندان و قطع درخت چنار



تصویر شماره ۷: وضع موجود تکیه نعلبندان

• مرکز محله و تکیه سرچشمه

محله سرچشمه تنها محلی است که علاوه بر مرکز محله که دورتادور آن تکایاست، میدان محلی پروتقی نیز داشته است . در گذشته در میان این فضا درخت چناری با قدمت حدود ۱۰۰ سال وجود داشته که بعدها از میان رفته است . این محله در دسته بندی تاریخی محلات بافت قدیم ، بخشی از محله بزرگ سبزه مشهد به حساب می آید . یکی از ویژگی های بارز این محله نزدیکی به امام زاده نور بوده



تصویر شماره ۱۳: در طرف چپ تصویر تکیه وصاف خانه و بخشی از مسجد حاج آقا کوچک در طرف راست تصویر مشخص است



تصویر شماره ۱۱: تکیه سبزه مشهد

• تکیه محله میدان

مرکز محله میدان، تکیه میدان و یا همان میدانگاه عباسعلی است. محوطه تکیه میدان دارای پلانی به فرم مستطیل است. در جبهه شمالی آن، مسجد حاج آقا کوچک و تکیه وصاف خانه (وصافی)، در جبهه غربی، قدمگاه حضرت ابوالفضل (ع)، سقاخانه و مقبره سید طاهر مجتهد استرآبادی و در جبهه جنوبی بناهای دو طبقه، طبقه پایین با کاربری تجاری و طبقه فوقانی با کاربری مذهبی (تکیه)، قرار دارد؛ جبهه شرقی با احداث خیابان شهید رجایی (مجاهدین، فرح سابق) در سال ۱۳۳۹ کاملاً از بین رفت و در همان دوره پهلوی دوم در طرف شرقی خیابان، بناهایی دو طبقه به جای تکیه‌های از بین رفته ساخته شد. شایان ذکر است که در گذشته یک چنار، که یکی از عناصر لاینفک موجود در مراکز محلات گرگان است، در کنار مسجد حاج آقا کوچک وجود داشته است. این چنار در دوره پهلوی اول از بین رفته و به جای آن تکیه‌ی وصاف خانه ساخته شده است.



تصویر شماره ۱۲: تکیه میدان، سقاخانه و قدمگاه

• مرکز محله و تکیه میخچه گران

این محله به دلیل رواج پیشه میخچه گری در ارتباط با پیشه نعلبندی که در محله مجاور یعنی محله نعلبندان رواج داشته است به محله میخچه گران شهرت پیدا کرده است. با احداث خیابان پهلوی در دوره پهلوی اول که امروزه به نام شهدا شهرت دارد، محله میخچه گران به دو قسمت تقسیم شد، بخشی از دانه های مسکونی محله با ساخت خیابان از بین رفته و بخشی دیگر، در طرف غربی خیابان شهدا قرار گرفتند. به علت مجاورت محله با خیابان شهدا این محله نسبت به سایر محلات بافت قدیم، به لحاظ تجاری از رونق بسیار خوبی برخوردار شده است.

مرکز محله میخچه گران که همان میدانگاه تکیه است دارای فرم هندسی نامنظم است و در سه جبهه شمالی، شرقی و غربی دارای بناهای دو طبقه با کاربری تکیه است و در جبهه جنوبی آن بنای مسکونی قرار دارد. یکی از اصیل ترین و قدیمی ترین نمای تکایای استرآباد، نمای تکیه سقاخانه میخچه گران در جبهه غربی تکیه میخچه گران است. در سال های اخیر تغییرات کمتری نسبت به سایر تکایای شهر داشته است. پیر تکیه میخچه گران در جبهه شرقی به علاوه تکیه جوانان و سیدین قرار گرفته است و در پیر تکیه، کتیبه ای به تاریخ ۱۲۳۰ ه.ق که زمان ساخت بنای تکیه را نشان می دهد، وجود دارد. تکیه وصافی در جبهه شرقی به تکیه قجرها معروف است و در دهه ۱۳۷۰ مورد نوسازی قرار گرفته و فرم اصیل آن تا حدود زیادی تغییر یافته است. مسجد محله میخچه گران در محوطه میدانگاه تکایا متمایل به غرب واقع شده است و در جنوب مسجد در زیر تکیه صباحی که در گذشته به صورت سباط

شب چهارم محرم محله ی میرکریم به دلیل اینکه محله ی سادات می باشد در اولین شب عزاداری به تنهایی متولی دسته گردانی بوده و دسته از این محله حرکت کرده و پس از عبور از تمام مراکز دیگرکه به ترتیب از تکیه دوشنبه ای ،تکیه سرچشمه ،تکیه سبزه مشهد،تکیه دباغان ،تکیه سرپیر،تکیه میخچه گران ،تکیه پاسرو،تکیه نعلبندان و تکیه دربنو ،تکیه میدان و پس از آن به محل اصلی خود باز می گردد.روز چهارم محرم همین محله متولی مراسم «پاطوقی» است.

آیین حرکت دسته های سوگوار از دوران قاجار تاکنون در شب های پنجم، ششم و هفتم محرم در این شهر انجام می شود که بیشتر مربوط به دسته روی عزاداران در سه محله اصلی نعلبندان، سبزه مشهد و میدان عباسعلی است. طبق این آیین سنتی دسته روی در شب پنجم محرم به محله نعلبندان و محلات فرعی پاسرو، میخچه گران و همچنین مسجد جامع اختصاص دارد و حرکت دسته از تکیه نعلبندان آغاز و پس از گذشتن از تکیه پاسرو، تکیه میخچه گران، تکیه سرپیر، تکیه سبزه مشهد، تکیه سرچشمه، تکیه دوشنبه ای، تکیه دربنو به تکیه میدان رسیده و در این تکیه مراسم پایان می یابد.



تصویر شماره ۱۵: جهت حرکت دسته روی در شب پنجم ماه محرم (اجرای امروزی)

(وصافی) بوده است در سال ۱۳۸۰ آشپزخانه ای جهت پخت و پز برای تکایا در ایام محرم ساخته شده است. چنان قدیمی محله در سال ۱۳۵۰ قطع شده است، اما اکنون چناری حدوداً چهل ساله در محله وجود دارد. (کتولی، ۱۳۸۸)



تصویر شماره ۱۴: تکیه میخچه گران

محله میخچه گران تنها محله ای است که آئین دسته چوبی هر ساله در آن برگزار می شود و نقش بسیار مهمی در زنده نگه داشتن این آئین تا به امروز داشته است و در سال های اخیر باعث ترغیب محلات دیگر برای احیاء این آئین شده است.

۶-۴. آیین برگزاری مراسم مذهبی در مراکز محلات بافت قدیم شهر گرگان

مردم گرگان طبق سنت های گذشتگان آیین های عزاداری محرم را برگزار می کنند، مراسمی که متفاوت از دیگر نقاط کشور علاوه بر سوگواری های معمول، در قالب توق بندگان، چهل منبری، دسته چوبی و ... اجرا می شود.

این آیین های سنتی بیشتر در محله های قدیمی و واقع در بافت قدیم شهر همچون سبزه مشهد، نعلبندان، میدان عباسعلی و محلات فرعی با حضور گسترده مردم برگزار می شود.

▪ مراسم دسته روی:

این مراسم با حضور دسته های سوگوار محلات اصلی و فرعی با الگوی خاصی شامل چرخش در بین تکایای محلات و مسیرهای مخصوص آن انجام می شود.

به عنوان میراث معنوی ناملموس با شماره ۴۳۱ در فهرست آثار ملی ثبت شده است. اجرای این مراسم در محلات گرگان به گونه ای است که طوق بندان محله میرکریم روز چهارم، طوق بندان محلات نعلبندان، پاسرو و میخچه گران روز پنجم، محلات سرچشمه، سبزه مشهد، سرپیر و دباغان در روز ششم محرم، طوق بندان محلات میدان عباسعلی، دربندو، دوشنبه ای و شازده قاسم در روز هفتم صورت می گیرد.

محمود اخوان که صاحب غنی ترین آرشیو اسناد تاریخی شهر گرگان است. نصب طوق بر تکایای محلات قدیمی این شهر را آیین اصلی و یکی از آداب و رسوم کهن این شهر معرفی کرد. عنوان اصلی آن، پاتوقی است از دو بخش طوق شوران و طوق بندان تشکیل شده که به پاتوقی ختم می شود. طوق ها علم های یک شاخه ای عمودی هستند که از قطعات مختلفی مانند چوب پنج متری و یک سری قطعات برنجی و فلزی که آیات مختلف بر روی آن حکاکی شده است، تشکیل شده اند. این آیین از روز چهارم محرم در محله میرکریم آغاز می شود. مراسم طوق بندان در این سه محله آداب خاصی دارد، ابتدا طوق ها (نوعی علم) در همان منزل و یا مکانی که در طول سال نگهداری می شده است توسط بانوان با گلاب شسته می شود و پارچه ها و روسری هایی که سال قبل نذر مردم بوده و بر طوق بسته شده است، در داخل مجمع های مسی (سینی) گذشته می شود. در ادامه جمعی از مردم و سوگواران به خانه ها و محل نگهداری طوق آمده و بانوحه خوانی اجزای طوق را به مکانی مشخص برای سر هم کردن اجزای آن حمل می کنند. در این خصوص اجزای طوق های تکیه های محله نعلبندان و محلات فرعی آن در مسجد جامع بسته می شود، طوق های محله سبزه مشهد و محلات فرعی در مسجد امام حسن عسگری (ع) بسته می شود و سوگواران میدان عباسعلی طوق ها را در تکیه محله شازده قاسم سر هم می کنند. در این روز به افرادی که به همراه دسته های حمل طوق حرکت می کنند، پاتوقی می دهند و بیشتر پولی است که هنگام برگزاری این مراسم به کودکانو گاه بزرگسالان داده می شود. این طوق ها تا پایان ماه صفر در تکیه محله باقی می ماند و در روز ۲۸ ماه صفر طی مراسمی طوق ها جمع آوری و در محلی نگهداری می شود. هر تکیه بیش از یک



تصویر شماره ۱۶: جهت حرکت دسته روی در شب پنجم محرم (اجرای گذشته) با اقتباس از «لیوانی، ۱۳۹۱»

با بررسی دو نقشه ی مسیر دسته روی عزاداران شب پنجم؛ مسیر حرکت دسته های عزاداری به صورت تقریباً پایدار در طول سالهای مختلف منطبق بر گذرهایی بوده که جزئی از ساختار اصلی بافت این محدوده هستند و موقعیت عناصر شاخص تاریخی (تکایا) به عنوان عاملی جهت دهنده و تاثیرگذار بر مسیر حرکت دسته های عزاداری حائز اهمیت است. تغییرات اندکی در اجرای مراسم گذشته و حال مشهود است که مربوط به حذف سه تکیه دباغان، دوشنبه ای و میرکریم از چرخه حرکت های دسته جمعی است. اگرچه برخی فعالیت های درونی تکایا در ایام محرم برقرار می باشد. شب ششم محرم نیز مراسم دسته روی به عزاداران محله سبزه مشهد و محلات فرعی سرپیر، سرچشمه و دباغان اختصاص داشته که به مراسم دسته روی چهار محله معروف است. این مراسم از تکیه سرچشمه آغاز و پس از تکیه های سبزه مشهد، دباغان، سرپیر، میخچه گران، پاسرو، نعلبندان و دربندو به تکیه محله میدان می رسد.

اجرای مراسم دسته روی در شب هفتم محرم به تکیه میدان اختصاص دارد، شروع حرکت دسته های عزاداری از این تکیه آغاز و پس از طی تکیه های درب نو، دوشنبه ای، سرچشمه، سبزه مشهد، سرپیر، میخچه گران، پاسرو، نعلبندان و درب نو دوباره وارد تکیه میدان شده و اجرای مراسم در این محل پایان می یابد

▪ آیین طوق بندان

طوق بندان مراسم خاصی است که در روزهای چهارم تا دهم محرم و در ساعات پیش از اذان مغرب در محلات تاریخی گرگان برگزار می شود. مراسم طوق بندان گرگان

در این شب، به چهل منبر رفته و در پای هر منبر شمعی روشن کند حاجتش برآورده خواهد شد. نکته قابل توجه در مورد خانه های حاوی منبر و برگزاری کننده این مراسم بودند. حیاط این خانه ها که در روزهای عادی فضای خصوصی بود تبدیل به مکانی عمومی شده که هر کس اجازه ورود به آن را داشته .



تصویر شماره ۲۰: حضور افراد در مراسم پامنبری
<http://www.irna.ir>

مراسم شام غریبان

این مراسم در غروب عاشورا برگزار می گردید . و مهم ترین فعالیت آن تعزیه ی «آتش زدن خیمه ی خاندان ابی عبدالله» بود

■ مراسم دسته چوبی

این مراسم در شب دوازدهم محرم، به صورت دسته روی های جداگانه سه محله میدان، نعلبندان و سبزه مشهد برگزار می گردید . این مراسم از محله میخچه گران (از محلات فرعی نعلبندان) آغاز می شود و مردم با در دست گرفتن چوب هایی که بر سر بعضی از آنها مشعل هایی فروزان است، به حرکت در می آیند. نوع حرکت این دسته حالت هجومی دارد و در میان حرکت چندگام به عقب رفته و چندگام به جلو حرکت می کردند. افرادی که در جلوی دسته در حرکت هستند این مشعل ها را در دست دارند و بقیه افراد چوب های ساده ای در دست می گیرند. این مراسم به نشانه قیام مردم برای خونخواهی از دشمنان امام حسین (ع) بعد از شنیدن خبر شهادت آن حضرت است، سوگواران در این دسته های مشعل به دست با قدم های تند حرکت کرده و 'حیدر حیدر' سر می دهند و نوحه می خوانند و عزاداری می کنند.

طوق داشت که یکی به سقف پیرتکیه و الباقی به تکیه های مربوطه متصل می شدند . در این میان «طوق سه چله» طوقی بوده که هر سال به نوبت به یکی از سه محله نعلبندان، پاسرو و میخچه گران بسته می شد و در بردن این طوق میان محلات رقابت وجود داشته است .



تصویر شماره ۱۷: گره زدن روسری های طوق



تصویر شماره ۱۸: بردن طوق از خانه محل نگهداری به تکیه
<http://www.irna.ir>



تصویر شماره ۱۹: قربانی کردن در پای طوق
<http://www.irna.ir>

■ مراسم پامنبری (یا چهل منبری)

در شب دهم ماه محرم خانه های وقفی گرگان یا خانه هایی که هر ساله در آن ها روضه برگزار می شد و منبر داشتند، منبرهای چوبی خود را پس از یک سال در داخل حیاط و یا بیرون از خانه مقابل درب ورودی می گذارند و مردمی که نذر دارند بر روی این منبرها شمع روشن می کنند، این خانه ها اطعام دهی نیز دارند. بر طبق رسم، این غذا قورمه سبزی بود و افراد شهر بر این اعتقاد بودند که اگر شخصی

باشند که سال های متمادی در این محله ها می زیسته اند و این موضوع باعث نوعی حس تعلق خاطر در بین اهالی شده و از طرفی مانع رخ داد تغییرات در محلات می باشد . اگرچه بافت قدیمی در ظاهر بافت همگنی به نظر می رسد ولی اختلاف قابل توجهی بین محلات مختلف وجود داشته و همین اختلاف در بین اهالی محلات باعث شده ساکنین هر محله یکی از ویژگی های محله خود را بارزتر بشمارند. در مورد محلات بافت قدیم ، وجود مرکز محلات است که هویت ویژه محلات به شمار می رود . مراکز محلات در این شهر کانون مذهبی محله بوده و دارای تکایایی هستند که در روزهای عزاداری ماه محرم افراد در این محلات تجمع کرده و پس از اتمام عزاداری برخی از تکایا تا سال آینده تعطیل خواهند شد. البته در بسیاری از محلات در یکی از طبقات ساختمانی تکیه ، فعالیت تجاری صورت می گیرد . از جمله می توان به تکیه دربنو ، نعلبندان و سبزه مشهد اشاره کرد . نسبت به تعداد این واحدهای تجاری ، مراکز محلات در سایر روزهای سال فعالیت متفاوتی دارند. از ویژگی های محله دربنو ، این است که تقریباً در مرکز سایر محلات قرار داشته و مرکز محله بزرگتری است و به همین دلیل در ایام عزاداری از شلوغ ترین محلات می باشد و پس از اتمام عزاداری ، تکایای آن فعالیت تجاری (فروش پرند و قفس پرند) به خود می گیرند. اهالی محله میخچه گران بیش از سایر محلات تمایل به حفظ آداب و رسوم خود دارند ، ضمناً میزان تعلق خاطرشان به محل سکونت در این محلات بالاتر از سایر محلات می باشد. میادین بافت قدیم گرگان را می توان ، جزو گروه میادین محصور به حساب آورد. بطور کلی فضاهای شهری متمرکز گرگان از لحاظ شکل و نظم درونی یکدست ، و کاملاً تعریف شده می باشند. شکل کلی این فضا عموماً چهار ضلعی مربع تا مستطیل متعادل می باشند که معمولاً غیر منظم بودن ، شکستگی ، و یا انحراف یکی از اضلاع مشهود است ، بااستثنای نمونه هایی مانند تکیه سرچشمه و نعلبندان که بسیار نزدیک به مربع کامل هستند. کلیه میادین متشکل از یک فضای باز هستند. و در مرکز محله دربنو که به ظاهر بنظر می آید از دو فضای باز تشکیل شده است . فضای باز غربی کوچکتر و با بدنه ای کاملاً مسکونی و غالباً توسط دیوار حیاط ها محصور می باشد. فضاها فاقد عنصری مرکزی می باشند. چند نمونه موجود تک درختان که از لحاظ جهت دهی و عملکرد نشانه



تصویر شماره ۲۱ : اجرای مراسم دسته چوبی
<http://www.irna.ir>

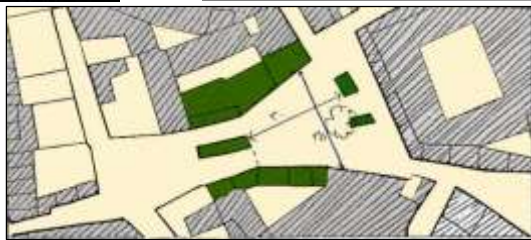
مختصر آنکه بافت قدیم با رشد و رونق اجرای این مراسمات در فضای محلات در دوران صفویه آغاز گردیده و در دوران قاجار به ساخته شدن تکایای متعدد در میان سلسله ی مرتبط فضاهای میان محلات و افزایش چشمگیر مجالس سوگواری و فعالیت جمعی-مذهبی رایج در آن به اوج خود رسید. تداوم برگزاری این مراسم آیینی در طول این دوره ها ، به ایجاد الگوی خاصی انجامید و علاوه بر آن ، برگزاری مستمر این مراسم آیینی، در قالب خاص خود سبب اثرگذاری برکالبد و تغییرات تدریجی آن گردیده اند. در واقع این مراسم ، فعالیت اجتماعی است که با حضور پررنگ مردمی همراه بوده و هست . و همچنین نشان دهنده انسجام اجتماعی ، پیوند میان مردم و تقویت حس مکان در این محلات می باشد. در واقع می توان به این موضوع اشاره کرد بازنمایی هرساله این آیین ها و خاطرات جمعی مردم در مراکز محلات بافت قدیم گرگان زمینه ارتقای حس تعلق به مکان و ارتقای حس مکان در محلات و تکایا را هر چه بیشتر در ذهن مردم فراهم کرده است .



تصویر شماره ۲۲ : حضور پررنگ مردم در تکایا

۷. جمع بندی بحث

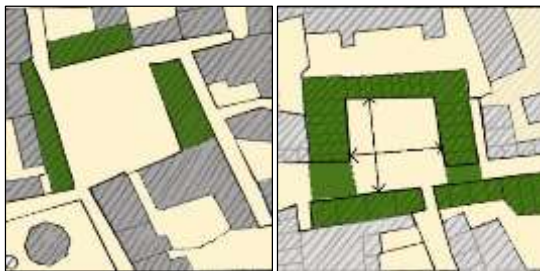
با استفاده از مشاهدات میدانی و پایش ها اطلاعاتی بدست آمد که مالکین بافت قدیمی گرگان اکثراً اهالی گرگان می



تصویر شماره ۲۳: مرکز محله دربند

نوع دوم، فضاهای مستقر در کنار یک راه ممتد.

این فضاها شامل مراکز محلات فرعی مانند تکیه سرچشمه، مرکز دوشنبه ای و تکیه نعلبندان می باشد که یک راه از کناریک ضلع آن ها عبور می نماید. شکل عمومی این فضاها به طور نسبی نزدیک به مربع می باشد.



تصویر شماره ۲۴: تکیه نعلبندان و سرچشمه

در تعریف مفهوم تکیه و فضای آن، یکی از اصلی ترین فضاهایی که آئین های محرم در آن رخ می دهد، تکایا هستند تکیه در گرگان دوم مفهوم غنی دارد، یکی به میدان و یا فضایی که دورتادور آن را تکیه فرا گرفته و به کل این مجموعه تکیه گفته می شود و در تعریف معماری به آن مرکز محله هم می گویند

۸. نتیجه گیری

بررسی ها نشان داد مسیر حرکت دسته های عزاداری به صورت تقریباً پایدار در طول سال های مختلف منطبق بر گذرهایی بوده است که جزیی از استخوانبندی و ساختار اصلی بافت این محدوده هستند و موقعیت عناصر شاخص کالبدی، فرهنگی - مذهبی و تاریخی به عنوان عاملی جهت دهنده و تاثیرگذار بر مسیر حرکت دسته های عزاداری حائز اهمیت است.

بنابراین تکایا عامل مهمی در بازگویی فرهنگ اسلامی در طراحی فضاهای باز شهری بودند و از این نظر دارای اهمیت

ای بسیار موفق و کارا می باشند. نه در مرکز هندسی فضای باز بلکه به کناری کشیده شده و در نقطه ای استقرار یافته اند که بیشترین معرض دید معابر منتهی به فضای باز قرار گیرند. فضاهای شهری بافت قدیم گرگان، از لحاظ ارتباط با راهها غنی می باشند و می توان آنها را در گروه ترکیبی گنجانید. قبل از دسته بندی فضاهای شهری از لحاظ ارتباط با راهها، می توان خصوصیات مشترک زیر را در مورد آن ها مطرح نمود.

اول: حداقل راه ممتد (در دو جهت) از فضا عبور می کند.

دوم: ورودیها تقریباً در گوشه ها قرار گرفته اند، و راهها از کنار اضلاع فضا عبور می کنند. به عبارتی تردد معمولاً در کنار فضا، و تجمع درون فضا اتفاق می افتد.

سوم: ورودیها به طور مستقیم و قاطع در مقابل یکدیگر قرار نگرفته اند (به استثنای مرکز محله دباغان) و معمولاً از عناصر و عواملی مانند شکستگی و پیچ و خم بدنه (تقریباً در کلیه نمونه ها) ایجاد سباط در مدخل ورودی (سبز مشهد، نعلبندان، میخچه گران و دربند)، استقرار تک ساختمان آزاد یا تک درخت و انسداد دید و پرهیز از برقراری دید کامل و مستقیم از یک ورودی به مقابل استفاده می شده است. تک ساختمان یا تک درخت معمولاً نزدیک به تقاطع راهها می باشد.

با توجه به خصوصیات فوق و با توجه به استثنائات عدیده بافت های قدیمی و ارگانیک، می توان فضاهای شهر مورد نظر را از لحاظ ارتباط با شبکه راههای اصلی بنحو زیر دسته نمود.

نوع اول، فضاهای مستقر در تقاطع دو راه ممتد.

این فضاها شامل مراکز محلات می باشد (مرکز محله دربند و سبزه مشهد) و تقاطع به طور کلی در یک گوشه رخ می دهد و شکل فضا عموماً مستطیل متعادل می باشد.

۲- طرح جامع شهرگران، جلد اول، ۱۳۹۲، مهندسان مشاور معماری و شهرسازی پارت

۳- منوچهر ستوده شهرهای ایران، استرآباد، ۳۱۷

۴- (رایینو، مازندران و استرآباد، ترجمه وحید مازندرانی، بنگاه نشر کتاب، ۱۳۳۶، ص ۱۰۲)

۵- معطوفی، اسدالله (۱۳۷۴)، استرآباد و گرگان در بستر تاریخ، نگاهی به ۵۰۰ سال تاریخ منطقه، انتشارات درخشش، مشهد.

۶- لیوانی، معصومه. ۱۳۹۱. بررسی نقش مراسم آیینی در بازآفرینی ساختار بافت تاریخی گرگان

۷- علی الحسینی، مهران و پای کن، عصمت (۱۳۹۴)،

بازشناسی اثر آیینی عاشورایی بر شهر ایرانی، بررسی موردی؛ شهر لاهیجان» دو فصلنامه دانشگاه هنر، شماره ۱۴، ۱۳۹۴

۸- پورمند، حسن علی و لزگی، سید حبیب الله (۱۳۸۷)، «تکیه دولت»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۲۴

۹- رمضان نرگسی، رضا، «عزاداری در عصر قاجار»

۱۰- (کیانی، محمدیوسف. ۱۳۶۶: ۸۱)

۱۱- کتولی، حسین. ۱۳۸۸. الگویابی و توانمندسازی مرکز محلات بافت تاریخی گرگان

ویژه ای اند. تکایای این شهر از نظر عملکردی در رابطه با تجارت انعطاف پذیرند و خصوصاً آنهایی که در مسیر بازار قرار داشته اند، دارای مغازه هایی در لبه داخلی شان بودند.

دسته های سوگواری در شهر با انسجام و ترتیب خاصی، بین محلات تاریخی حرکت می کنند و نوعی ساختار مذهبی را برای شهر رقم زده اند که با ساختار فضایی کهن شهر انطباق پیدا کرده است. اما انسجام ساختار کالبدی، عملکردی و معنایی این محلات با خیابان کشی های دوره پهلوی دستخوش دگرگونی های نامطلوبی شده است

بافت تاریخی شهر گرگان در طول دوره های متمادی بستر مناسبی برای اجرای مراسم آیینی محرم بوده است. وقف های متعدد صورت گرفته در دوره های مختلف، یکی از مهم ترین نکات و مبین اهمیت برگزاری این مراسم و تداوم حیات آن در نزد مردم است. این مراسم به عنوان یکی از مهمترین فعالیت های جمعی مردم شهر استرآباد، به زبان مشترک ساکنین محلات مختلف درآمده و علاوه بر همراه ساختن مردم محلات در اجرای این مراسم دسته جمعی و آیینی، سبب اثرگذاری بر فضای عمومی و برپایی تکایا، به عنوان بناهای عمومی مختص اجرای این مراسم گردیده است.

تکایای احداث شده در مراکز محلات این شهر نیز که بانیان خاندانی خاص خود را داراست، فضاهایی دارای بار خاطراتی بسیار بالا به حساب می آیند. استفاده روزمره افراد از این فضاها در کنار اجرای مراسم آیینی در ایام محرم، موجب فعال بودن این فضاها در ایام سال و افزایش خاطرات افراد از فضا می گردد. این خاطره به عنوان خاطره های مشترک میان مردم شهر از اهمیت بالایی برخوردار بوده و اثرات مشترک قابل توجهی در اذهان برجای می گذارد.

۹. فهرست منابع و مراجع

۱- امین زاده، بهرام، (۱۳۸۶)، بازشناسی اثر آیین های جمعی بر پیکره بندی شهر سنتی (مطالعه موردی: سمنان)، مجله هنرهای زیبا، شماره ۳۶

